

יחיאל רוזנברג

קדמוניות היהודים: בין סיבתיות להשגחה

פתיחה

בסוף הספר **גלות** מגיע ההיסטוריון יצחק בער למסקנה הבאה:
 חייב כל יהודי בכל מקום שהוא בתפוצות הגולה להכיר, כי ישנו כח
 שהוא מנשא את העם היהודי למעלה מכל קשריות היסטורית
 סיבתית. **גלות** עמ' ק"ט

כלומר, ההיסטוריה היהודית אינה פועלת בצורה רציונלית וטבעית אלא
 בצורה שונה. העם היהודי מתנהל בצורה שונה לחלוטין, עד כדי כך
 שנשמתה של היהדות היא:

דבר שאי אפשר להגדיר בקטיגוריות מופשטות, אלא יש כאן כוחות,
 כוחות רוחניים, כוחות של תחייה ויצירה שהם החיים בעצמם.
(שם)

בתגובה לדברים הללו, יצא יגאל עילם במתקפה חריפה, וכך הוא כותב:
 בער בחר לנתק עצמו מכל מחויבות לדיסציפלינה הרציונלית,
 הסיבתית של הדיון ההיסטורי ולברוח אל חיקה החמים והכוזב של
 המיסטיקה היהודית... הם היו שבויים בהשקפת עולם יהודית-
 לאומית-פונדמנטליסטית... לא היה בהם כדי לשנות באופן מהותי...
 את האמונה העיקשת בדבר ייחודו המיוחד של עם ישראל מכל
 העמים... השקפתם הייתה ונשארה אורתודוקסית לעילא.
(קץ היהדות, עמ' 174-176)

כלומר, הוא טוען שבער נותר שבוי בתפישות יהודיות-מסורתיות שאינן
 תואמות את 'הדיסציפלינה הרציונלית' של המחקר. במילים אחרות,
 עילם מנסה להציג את המתח שבינו לבער כמתח שבין השקפה יהודית-
 אורתודוקסית להשקפה חילונית-רציונלית.

אכן, בדומה לדבריו של עילם, כמעט כל ילד יהודי צעיר מתחנך על ברכי הגישה הקלאסית של שכר ועונש לפיה אם נעשה טוב יהיה לנו טוב כי ה' יעזור לנו, ואם נעשה רע אז יהיה לנו רע" (כמובן, התערבותו של הקב"ה אינה חייבת להיות על-טבעית במובהק והטוב השופע עלינו יכול להיות 'טוב נסתר'). על פניו זוהי אכן דעת היהדות המתאימה למתואר בתנ"ך בדבר ייחודו של ישראל, ההשגחה עליו ותפישת השכר והעונש – כפי שנאמר בפרשת 'והיה אם שמוע' ובשלל פעמים נוספות בתנ"ך.

עם זאת, מסתבר שהדברים אינם פשוטים כלל ועיקר, ובמאמר זה אנסה להראות שהמתח בין בער לעילם הוא מתח פנים-יהודי ולא מתח בין הגישה היהודית לגישה ההיסטוריוגרפית, ומתוך כך לערער על חלק מביקורתו של עילם על בער.

על כן, בדברים הבאים אנסה לבחון האם חכמי ימי הביניים הסכימו עם הגישה הקלאסית. דרך פעולתי במאמר זה תהיה בחינת גישותיהם השונות של ההוגים באמצעות בחינת התייחסותם להיסטוריה הפוליטית של ישראל, דהיינו – כיצד הם רואים את ההיסטוריה היהודית מיציאת מצרים ועד ימינו, ובדגש על חורבן הבית, ובנוסף, כיצד הם רואים את הגאולה העתידה לבוא על עם ישראל. מתוך כך, אנסה לראות כיצד הם רואים את התערבות ה' במהלך ההיסטוריה בעולם. ולאור שלל הגישות שאציג במאמר נראה את המחלוקת שהצגנו לעיל בין בער ליגאל עילם באור חדש.

על מה אבדה הארץ?

משעה שעם ישראל לא שמר את מצוות ה' נתנבאו נביאיו על כך שמעשי הרעים יחריבו את הארץ ואת הבית ויגרמו לגלות. ואכן, בסופו של דבר בית המקדש נחרב פעמיים וגלה ישראל מארצו אל בין האומות. ועדיין יש לשאול: האם באמת הסיבה שהבית נחרב היא בגלל שאנו לא שמרנו על מצוות ה', או שמא סיבות אחרות גרמו לדבר הזה? באופן

¹ כמובן, על גישה זו עולות שלל שאלות לגבי הרע בעולם והמקום של מעשי האדם, ואכמ"ל.

מעט מפתיע, מסתבר שהשאלה נמצאת במחלוקת עקרונית בין שני הרים גדולים ביהדות.

“ועל הליכתו חרב הבית”

הסיבות לחורבן הבית על פי הרמב”ן דומות מאוד לסיבות שאנו רואים בדברי הנביאים:

וכן העברות שמתרה אותם עליהם בזה הברית לא נזכרו שם בשם עברות גדולות כע”ז ומאוס המשפטים והפר הברית כי לא היו בבית ההוא כמו שאמרו בית ראשון מפני מה חרב מפני ע”ז וגילוי עריות ושפיכות דמים, בית שני... מפני שנאת חנם שבהם... וכן עניין התוכחות ישא ה' עליך גוי מרחוק מקצה הארץ כאשר ידאה הנשר שהיה עם רומה הרחוקים מאד מארץ ישראל... הוא לכת אגריפס המלך לרומה בסוף בית שני ועל הליכתו חרב הבית כאשר כתוב בספר יוסף בן גוריון והוא שנאמר עליו את מלכך אשר תקים עליך מפני שלא היה ראוי למלכות ואסור היה לפי התורה למלוך.

(כתבי הרמב”ן כרך א', עמ' רע”ט)²

הרמב”ן משלב בתיאורו את שני הרבדים שפועלים בהיסטוריה – התערבות ה' ומעשי בני האדם. הסיבה לגלות עם ישראל היא שהוא עבר על מצוות ה' ולכן הוא נענש בקללות שעליהן יש להיענש אם לא מקיימים את המצוות. עם זאת, סיבה תיאולוגית אינה מספיקה על מנת לגרום לחורבן בפועל, על כן המעשה ה'ארצי' שגרם מעשית לגירושנו מארצנו הוא הליכתו של אגריפס לרומא.

בדבריו כאן הרמב”ן לוקח את המעשה הפוליטי ביותר שיכול להיות – הליכה לפני המלך לבקשת רחמים – והופך אותו ממעשה פוליטי למעשה דתי: 'ה' אמר לא ללכת ולכן אנו נענשים על כך'.

“ודאי סכלים ואווילים היו”

תפישה שונה לחלוטין מזו של הרמב”ן ניתן לראות בדברי הרמב”ם:

² עיינו עוד בפירושו הרמב”ן לבראשית י”ח, כח; בראשית ל”ב, ד; ויקרא כ”ו, טז; וכן דברים כ”ח, מב.

וזו היא שאבדה מלכותנו והחריבה בית מקדשנו והאריכה גלותינו והגיעתנו עד הלום. שאבותינו חטאו ואינם, לפי שמצאו ספרים רבים באלה הדברים של דברי החוזים בכוכבים, שדברים אלו הם עיקר עבודה זרה, כמו שביארנו בהלכות עבודה זרה, טעו ונהו אחריהן, ודימו שהם חכמות מפוארות ויש בהן תועלת גדולה, ולא נתעסקו בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות, אלא דמו שאותן הדברים יועילו להם. ולפיכך קראו אותם הנביאים סכלים ואווילים. ודאי סכלים ואווילים היו, ואחרי התוהו אשר לא יועילו הלכו.

(איגרת אל חכמי מונטשפלייר על גזירת הכוכבים,

עמ' ת"פ במהדורת הרב שילת)³

מבלי להיכנס לשיטתו המורכבת של הרמב"ם בכללותה (שככל הנראה אינה מתאימה לכתוב באיגרת זו),⁴ ניתן לראות שהרמב"ם אינו טוען שהקב"ה שינה את ההיסטוריה בצורה ישירה, להיפך:⁵ בניגוד גמור לרמב"ן שהציג מעשה פוליטי כחטא דתי, הרמב"ם מסתכל על חטא דתי במובהק – עבודה זרה – ומציג אותו כחטא שהוא פוליטי ביסודו: ישראל עבדו עבודה זרה והשקיעו זמן בזה ולכן הם איבדו את ארצם.⁶ גישה זו עומדת בפני שתי בעיות מרכזיות: הראשונה היא בעיה פרשנית: כפי שאמרנו לעיל, די ברור מהתנ"ך שיש התערבות של הקב"ה במה שקורה כאן בארץ. אם כן, כיצד ניתן להישאר 'הוגה יהודי' ובכל זאת להאמין בניגוד מוחלט לאמור בתנ"ך שחורבן הבית התרחש רק משום שעם ישראל היו עסוקים בעבודה זרה ולכן לא התאמנו כצבא? הבעיה

³ על ערעורו של הרב קאפח בנוגע לייחוס האיגרת לרמב"ם ודחיית הרב שילת את הדברים, עיין **איגרות הרמב"ם** עמ' תעו, הערה 6.

⁴ עיינו **הלכות תעניות** פרק א'; סוף ההקדמה לספר המצוות; **מ"נ** ח"ג פרק נא.

⁵ חשוב להדגיש שגישתו של הרמב"ם בנוגע לשאלה זו היא מורכבת מאוד וקצר הגיליון מלדון בה. אנו נעסוק רק בפן אחד בהשקפתו.

⁶ תפישה זו מתאימה לגישה כללית ברמב"ם שהמצוות מועילות במישור הפיזי בלי קשר לשאלה המטפיזית. ניתן לראות מספר כיוונים ברמב"ם בסוגיית טעמי המצוות, אך ברור שהוא סובר שיש למצוות גם השפעה פיזית טובה בלי קשר לשאלת החיוב לקיים מצוות: עיינו **במשנה תורה** בהלכות תמורה (ד', יג), **בפירוש המשנה** למסכת אבות (א', יח), וכן **במורה הנבוכים** (ג', כז) ובדיון בטעמי המצוות שם.

השנייה נוגעת למשמעות התיאולוגית: במה ה' בא לידי ביטוי בעולם אם הוא לא מתערב במה שקורה כאן בארץ?

בעקבות המחלוקת על הסיבה לחורבן הבית, נראה את הגישות השונות ביחס להתערבות ה' בהיסטוריה הפוליטית של העולם וישראל.

א. "מנהיגנו ומלכנו א-ל חי"

הגישה הראשונה רואה את הקב"ה כמעורב מאוד בהיסטוריה היהודית. במסגרת גישה זו נראה את דבריהם של ריה"ל, הרמב"ן ור' אברהם בר חייא הנשיא.

"ראוי ליחס הכל אליו ית' "

לדעתו של ריה"ל שאלת התערבות ה' במהלכים הפוליטיים היא אחד מההבדלים בין ישראל לאומות. על מנת להציג את ההבדלים בין ישראל לאומות הוא מציג שני סוגי מלחמות:

א. מלחמות שמייחסים אל "הסיבה הראשונה". יש שני סוגי מלחמות כאלו:

1. מלחמת השחמט – במלחמה זו החלש לא יגבר על החזק כי כל התכונות שאנו זקוקים על מנת לנצח נתונות לאדם ללא מקרים שיפריעו.

2. מלחמות המלכים – במלחמות אלו סיבות אקראיות או טבעיות יכולות לגרום לשינוי בזהות המנצח.

ב. מלחמות שנובעות מ"המטרה הראשונה"⁷ – מלחמות אלו הן התרחשות ישראל בהיסטוריה בעת ששרתה עליהם 'שכינה'. במצב אידיאלי הקב"ה מתערב במהלכים הפוליטיים של עם ישראל, ולעומת זאת במהלכים הפוליטיים של הגויים ה' אינו מתערב אלא מעשים אלו מתרחשים בצורה 'טבעית'.

⁷ כך בתרגום שוורץ, בתרגום אבן תיבון זה מופיע ככוונה הראשונה בניגוד לסיבה הראשונה!

עם זאת, לדאבוננו הבדלים אלו קיימים במצב האידיאלי ומזה זמן רב שאיננו במצב זה, ולא ברור בצורה חד-משמעית שה' מנהיג אותנו. עם זאת, למרות שאין לנו הוכחה, אנו עדיין מאמינים בהנהגתו האישית לישראל, כפי שנאמר בסוף ספר הכוזרי:

על פי המטרה הראשונה היו קורות בני ישראל כל עוד נשארה השכינה ביניהם לגבי מה שאחרי כן יש ספק - זולת בלבותיהם של המאמינים - האם קורות אלה [שלאחר הסתלקות השכינה, הם על פי] מטרה ראשונה של א-להים יתעלה או שהן מסיבות אסטרולוגיות או אקראיות. אין טיעון חותך. אבל ראוי לייחס את הכל אליו יתעלה ובמיוחד את הדברים הגדולים כגון המוות, התבוסות, האושר, האסונות, והדומים להם.
(ספר הכוזרי ה', כ [תרגום שוורץ])

בהתאם לכך, ניתן לראות שכאשר ריה"ל מתאר את החורבן בשיריו כך הוא מתאר את בואו של נבזרדאן לבית המקדש:

דָּקַר יְשִׁישִׁים לְמֵאוֹת / וּבְחֹרִים לְרִבּוֹאוֹת,
וַיִּזְרַד לְטֶבַח / כִּהְיֵי אֶ-דְּנִי צָ-בָאוֹת
וְתִינֹקוֹת שֶׁל בֵּית רַב / וְעֵינֵי אֲבוֹת רֹאוֹת -
וְאִין שֶׁקֶט לְדָם נְבִיא / וַיְהִי לְמוֹפֶת וּלְאוֹת!
וְחָרַב צֶר נֹקְמַת / וְהִקְרִיָּה הוֹמִיָּה -
בְּכָל זֹאת לֹא שָׁב אָפוֹ / וְעוֹד יָדוֹ נְטוּיָה.
הוֹסִיף לְהַרְגֵּ נָשִׁים / עִם יוֹנְקֵי שְׂדֵים
וְדָם עוֹלָה בְּיַנְיָהֶם / כִּיִּם וַיֹּאדַר מִצְרַיִם.

(מתוך הקינה יום אכפי הכבדתי)⁸

⁸ הקינה ממשיכה להיאמר גם בימינו, וממילא נדפסת גם בספרי הקינות. בנוסף, היא נדפסה בשירי ריה"ל (הוצאת עוגן תש"ה) עמ' 136.

כמובן, עלינו לזכור שמדובר בשירה ולא בטוח עד כמה ניתן למצות ממנה הגות, אולם וודאי שניתן לראות כאן משהו מהלך רוחו של המשורר.

תיאורים נוראיים אלו של מעשי נבוזראדן אינם מסיטים את מבטו של ריח"ל מהסיבה האמיתית שבגינה כל האירוע הזה מתרחש, ובסוף השיר הוא מתאר את מה שבאמת שגרם לנו להגיע למצב גרוע זה:

לָךְ חֲטָאנָה, אֶ-לֵהִים, / הֶעָוִינוּ וְהִרְשָׁעֵנוּ,

וְהִרְגֵנוּ נְבִיאֶיךָ / וְרִשָּׁעֵנוּ יָדְעֵנוּ.

יְהִי חֶסֶדְךָ לְנַחֲמֵנוּ, / כִּי מִשְׁאוּל שָׁוְעֵנוּ

וּמִפְרֵי מַעַלְלֵינוּ / זֶה כִּמָּה שִׁבְעֵנוּ!

רַחֵם לֹא רַחֲמָה / הַסּוֹעֶרָה הֶעָנְיָה,

עֵינֶיךָ לָךְ תִּשָּׂא / וְעֲזָרְתָּ צוֹפְיָה. (שם)

במציאות הקונקרטית נבוזראדן הוא זה שמחריב את הבית והורג את הנשים יחד עם יונקי שדיים, אך לא הוא הגורם האמיתי למעשים אלו. הגורם האמיתי למאורעות הללו הוא התנהגותנו הרעה וחטאינו. נשים לב שגם לאחר עזיבת השכינה, למרות שאין הוכחה חותכת, אנו עדיין מאמינים שה' הוא הגורם שמשפיע על מצבנו בצורה באופן ישיר.

"מאת ה' היתה זאת"

כזכור הרמב"ן סבור שחורבן הבית התרחש בגלל מעשינו הרעים, ובאמת כאשר הוא מדבר על הברכות והקללות, הוא אומר כך:

והטעם בזה, כי הברכות אף על פי שהם נסים, הם מן הנסים הנסתרים שכל התורה מלאה מהם כאשר פירשתי. והם אפילו ליחיד העובד... אבל אלו הברכות שבפרשה הזאת הן כלליות בעם, והן בהיות כל עמנו כלם צדיקים... וכבר בארנו כי כל אלה הברכות כולם נסים, אין בטבע... ואף על פי שהם נסים נסתרים, שעולם כמנהגו נוהג עמיהם, אבל הם מתפרסמים מצד היותם תמיד לעולם בכל הארץ. כי אם הצדיק האחד יחיה, ויסיר ה' מחלה מקרבו, וימלא ימיו, יקרה גם זה בקצת רשעים. אבל שתהיה ארץ אחת כולה, ועם אחד תמיד, ברדת הגשם בעתו, ושובע, ושלוה, ושלוה, ובריאות, וגבורה, ושברון האויבים, בענין שאין כמוהו בכל העולם, יוודע לכל כי מאת ה' היתה זאת. ועל כן אמר 'וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך': והיפך זה יהיה בקללות... והכלל כי בהיות ישראל שלמים והם רבים, לא יתנהג ענינם בטבע כלל, לא בגופם, ולא בארצם, לא בכללם, ולא ביחיד מהם, כי יברך השם לחמם ומימם,

ויסיר מחלה מקרבם, עד שלא יצטרכו לרופא ולהשתמר בדרך
מדרכי הרפואות כלל. (רמב"ן ויקרא כ"ו, יא)

על פי דברי הרמב"ן ה' כל הזמן מתערב במציאות בצורה של ניסים נסתרים,⁹ הסיבה היחידה שאיננו מבחינים בניסים הגלויים היא בגלל נדירותם וכמותם המועטה. אך מבחינה איכותית מעמדם של ניסים אלו זהה לגמרי לטבע הרגיל של העולם (שלכאורה גם הוא ניסי ביסודו) – הגשם היורד, השמש הזורחת, המגפות שפורצות, החיסונים שמפותחים, ועוד.

שאלה מעניינת במסגרת שיטת הרמב"ן היא האם מדובר על ייחוד של עם ישראל כפי שראינו בשיטתו של ריה"ל או שכלל אין ייחוד לישראל מבחינת השגחת ה' על ישראל.

כאן, לענ"ד, נראה שהרמב"ן סובר שאין מדובר בדבר ייחודי לעם ישראל אלא הדגש הוא על קיום המצוות. כזכור הרמב"ן סבור שחורבן הבית התרחש בגלל העבירות שעברנו וככלל חלק מהשכר על קיום מצוות הוא הטוב שאתה זוכה בו בעקבות מעשה המצווה – אותו הטוב לא מגיע בצורה של טוב גשמי (כפי שאפשר להבין מדברי הרמב"ם וממשיכיו), אלא בצורה שאיננו מסוגלים להבין אותה בשכלנו.¹⁰

נסביר. אכן היה מקום להגיד שבאמת על קיום המצווה האדם זוכה בדברים טובים בגלל מעשיו אבל זה נתון רק ליהודים ולא לגויים, אבל

⁹ ככלל בשיטת הרמב"ן ניתן לראות לפחות שתי גישות מרכזיות ביחס לנס וטבע. מצד אחד, אין טבע והכל הוא ניסים בכל רגע ורגע: "בכל דברינו ומקרינו שכלם נסים אין בהם טבע" (פירוש הרמב"ן שמות י"ג, טז); ומצד שני, יש השגחה שמיוחדת אך ורק לצדיקים או לרשעים: "האדם מפני שהוא מכיר את א-להיו ישגיח עליו וישמור אותו [...] ומן הטעם הזה ישמור את הצדיקים... יהיה נשמר תמיד מכל מקרי הזמן אפילו ההויים בטבע וישתמר מהם בנס יעשה לו תמיד ... והרחוק מן הא-ל במחשבתו ובמעשיו ואפילו לא יתחייב מיתה בחטאו אשר חטא יהיה משולח ונעזב למקרים [...] ומפני שרוב העולם מן הכת הזאת האמצעית... כי ראויים להתנהג בדרך הטבע והמקרה והענין הזה בארו הרב זצ"ל ביאור יפה בספר מורה נבוכים" (פירוש הרמב"ן איוב ל"ז, ז). במאמרנו אין זה משנה באיזו דרך נבחר בשיטת הרמב"ן, ובכל מקרה נראה מדבריו שיש התערבות א-להית במישור האנושי.

¹⁰ עיינו בפירוש הרמב"ן לספר דברים (כ"ב, ו). מדברי הרמב"ן ברור שיש טעם לכל מצווה והיא משפיעה, ומשתמע מדבריו גם שהטעם הוא צורך האדם בלבד. עם זאת, מדבריו בפירושו לספר ויקרא (כ"ו, ו) ניתן להבין שבנוסף לכך יש גם פן של צורך גבוה בקיום חלק מהמצוות, ואכמ"ל.

מדבריו של הרמב"ן נשמע אחרת. כך, כשהוא עוסק בדברי ר' חנינא "גדול המצווה ועושה משאינו מצווה ועושה" הוא מסביר ש"מי שעושה מצוות התורה כתקון, אף על פי שלא נצטווה הוא בהם כגון נשים וגוים מקבלים עליהם שכר" (רמב"ן קידושין לא.).

אם כן מדברי הרמב"ן משמע שה' משגיח על העולם ופועל על מנת לעשות טוב לצדיקים ורע לרשעים.¹¹ השגחה זו מוסבת על כל העולם ולא רק על ישראל. ייחודו של ישראל מתמצה רק בכך ש'עמך כולם (ליתר דיוק, רובם) צדיקים'.

בשלב זה, כדי לחדד את הבנת שיטת הרמב"ן נפנה לגישתו של ר' אברהם בר חייא הנשיא.

"אין מזל לישראל"

ר' אברהם ב"ר חייא (להלן: ראב"ח) מסכים עם תורף דברי הרמב"ן בנוגע לסיבת הגלות: גם הוא מודה לכך שהסיבה לגלות היא שעם ישראל לא שמר את המצוות ולכן ה' גירש אותנו והחריב את ביתו.¹² אך הדרך שבה ראב"ח מגיע להבנה זו שונה לחלוטין, וכדי לעמוד על דרכו נראה את דבריו על ייחודו של עם ישראל:

שהקב"ה נפח נשמת חיים טהורה באדם הראשון ובנשמה היא היה דומה למלאכים... והנשמה הטהורה החיה הזאת נתגלגלה מאדם הראשון אל שת... משת לאנוש ומאנוש לקינן ומקינן למהללאל לירד וכן עד נח... וכן עד אברהם אבינו... ולא היתה נשמה טהורה נמצאת בכל דור ודור כי אם בגוף אחד טהור... באדם הראשון היתה טבועה בתוך שתי הנפשות האחרות שהן הנפש הבהמית והנפש המתאוה... עד אשר כפר הקב"ה על הארץ בימי המבול וניצלה הנשמה מתוך טבע הנפש המתאוה ונשארה עוד טבועה במצולות הנפש הבהמית...

¹¹ בשאלה האם ה' פועל בצורה אקטיבית על מנת לפעול רע ניתן לראות סתירה בדברי הרמב"ן: בפירושו לספר דברים (יא, יג) הרמב"ן מחלק את העולם לצדיקים והרשעים שעליהם ה' משפיע בצורה אקטיבית, לעומת הבינוניים ש'נעזבים למקרים'. לעומת זאת, בפירושו לספר ויקרא (כ"ו, יא) הרמב"ן מחלק את העולם לצדיקים שעליהם ה' משפיע בצורה אקטיבית, לעומת הבינוניים והרשעים שאותם ה' 'עוזב למקרים'.

¹² הגיון הנפש העצובה עמ' 44.

(מגלת המגלה עמ' 73)

דבריו של ראב"ח מזכירים מאוד את דבריו של ריה"ל בנוגע לייחודיות האונטולוגית של היהודים. לדידו היהודים נמצאים בדרגה שונה מכל שאר העולם,¹³ ושוני זה הוא מולד ואף עובר בירושה: בתחילה אדם הראשון הוריש את 'העניין הא-להי' מאב לבן במשך עשרים ושניים דורות, וכשהוא הגיע ליעקב אבינו, הוא העביר אותו לכל שנים עשר בניו.

לדעתו של ראב"ח ההבדל בין ישראל לגוים מבוסס על כך שנבראו בבריאת העולם שלושה סוגי נפשות: נפש חכמה, נפש מתאוה ונפש בהמית. הנפש המתאוה הושמדה במבול, וכעת ההבדל האונטולוגי בין היהודים לגוים הוא שאצל ישראל נפש החכמה אינה טבועה בנפש הבהמית, ולעומת זאת אצל הגוים הנפש החכמה היא חלק מהנפש הבהמית. בעקבות ההבדל האונטולוגי בין היהודים לגוים אנו מגיעים להבדל בחיי היומיום: לישראל יש יכולת בחירה חופשית ולעומת זאת לגוים אין יכולת בחירה חופשית אלא הם מונהגים על ידי הכוכבים.¹⁴

מתוך השקפתו של ראב"ח על ייחוד ישראל אנו מגיעים לדבריו על הנהגת ה' את ישראל והגוים:

ואמרו שאין מזל לישראל מפני שכל העולם לא נברא אלא בשביל ישראל שאלמלא לא היו ישראל מקבלים התורה היה כל העולם שהוא שמים [וכוכבים ומזלות] חוזר לתהו ובהו ואם שמים וכוכבים ומזלות בשביל ישראל איך יהיה להם ממשלה עליהם, אבל כח לישראל וזכותם המעמידה את העולם גדול מכח הכוכבים ומשם

¹³ עיינו עוד בהגיון הנפש העצובה עמ' 56.

¹⁴ "ואנו רואים מן המעשה שחכמת מהלכות הכוכבים המדברות על מזלות כל אדם ודורשת את הקורות הבאות עליהם ממעמד הכוכבים והמזלות במולדיהם... ונראה ממנו שחכמת מהלכות הכוכבים חכמת אמת וראויה להחזיק בה וללמוד אותה מפני שהקב"ה אמר לאברהם אבינו צא מאצטגנינות שלך שאין מזל לישראל ולא אמר לו צא מאצטגנינות שאינה חכמה ולא ראיויה אמת ולא ראויה ללמוד... ויכול אותה לקרות עוד דבר שלשי והוא מזל שאין מזל לישראל והוא שהצדיקים מישראל יכולין לבטל מעליהם גזרות מהלכות הכוכבים בצדקתם ובתפלתם מה שאין כן בשאר אומות העולם". מתוך אגרת ר' אברהם ב"ד חייא הנשיא שכתב לר' יהודה ב"ר ברזילי על שאלה בכלדיים, שהוציא לאור זכרי' שווארץ (ווינה [תרע"ז], עמ' V).

אמרו אין מזל לישראל שאין כח במשל לקיים אותותיו ועדותיו על ישראל אבל צדיקים שבישראל יכולים בכח זכותם לבטל מעליהם כח המזלות... ואם הקב"ה רוצה לבטל גזירות הכוכבים מישראל אינו מבטל כח הכוכב המעיד על הגזרה ההיא אבל הגזרה בטלה מאליה מפני שאין לכוכבים ולמזלות ממשלה על ישראל ואם המקום רוצה לבטל גזירות הכוכבים מעל אומות העולם הוא מסיר תחלה כח הכוכב המושל על הגזרה ההיא ומבטל את ממשלתו ואחר כך הוא מקיים את עצתו באומה ההיא... כמו להאריך את ימי חזקיהו המלך... וכן בבתו של רבי עקיבא... אבל בגזרה הבאה על אנשי המבול... הסיר כוכב מכימה...

ועוד יש הפרש גדול בין ישראל ובין האומות אם תהיה גזרה אחת ראויה לבא על ישראל וגוים והקב"ה רוצה לבטלה מעל הגוים הוא מסיר את כח הכוכב ומבטלו וכשיסור כח הכוכב תבטל גזרתו מעל ישראל וגוים יחד כי לא נשאר כח הכוכב להזיק ולהועיל. ואם הקב"ה רוצה לבטלה מעל ישראל אינו מחליש את כח הכוכב מפני שאין למזלו ממשלה על ישראל ומפני שאין כח נחלש גזרתו קיימת על הגוים. (אגרת רבי אברהם בר חייא הנשיא עמ' V)

ראב"ח מנתק בדבריו – פעמיים – בין שני דברים שאינטואיטיבית דווקא יש מקום לחבר ביניהם: א. הוא מנתק בין המעמד האונטולוגי השונה של ישראל להשגחה המיוחדת שיש עליהם: המעמד האונטולוגי מביא את הבסיס שעליו היהודי יכול לבחור החלטות בצורה חופשית, ומכאן ואילך על היהודי לנצל את ייחודו על מנת לעשות דברים טובים – אבל עקרונית יכולה להיות על יהודי השגחה כמו זו שעל הגויים. ב. בנוסף, הוא מנתק בין ההשגחה המיוחדת שיש ליהודים לבין דרך השגחת ה' על העולם: לדעתו על היהודים יש השגחה מיוחדת, אך ההבדל האונטולוגי הוא כל כך משמעותי שזה כבר לא קשור לקב"ה ולדרך הנהגתו את העולם בצורה ישירה – ה' מנהיג את העולם אך כעת היהודים לא מעניינים אותו בצורה מיוחדת וכפי שהוא מנהיג את העולם כך הוא מנהיג את היהודים, ההבדל היחיד בין השגחת ה' על ישראל לשאר העולם הוא במנגנון ההשגחה¹⁵ (וגם אותו מנגנון משפיע

¹⁵ וכמובן, קיים ההבדל הראשון שהזכרנו – ישראל אינם מושפעים מהכוכבים.

על ישראל כיחידים, לא כאומה) אך אין הבדל כלל במשמעות ההשגחה עצמה.¹⁶

לאור דברי ראב"ח אנו יכולים לעמוד טוב יותר על שיטת הרמב"ן: ראב"ח והרמב"ן מסכימים שהחורבן התרחש בעקבות עוונותינו ושמה שמייחד את הנהגת ה' על ישראל אלו המצוות. אולם הם חולקים בשני דברים מרכזיים:

א. תפישת ההשגחה הכללית: לפי ראב"ח ה' אינו מתערב בצורה אינסופית בעולם אלא הוא מתערב לעיתים, ולעומת זאת לפי הרמב"ן יש התערבות של ה' בכל רגע ורגע.

ב. הבדלים בתפישת הקשר של ישראל והקב"ה: לדעת הרמב"ן ה' מנהיג את עם ישראל בצורה אישית, ולעומת זאת אצל ראב"ח הנהגת ה' את ישראל היא לא לישראל כעם אלא לישראל כיחידים.¹⁷

ב. "נשתכחו המלחמות ממנו"

עד כאן הגישה ראשונה. לעומתה, קיימת גישה שנייה הגורסת מעורבות פחותה של הקב"ה ב'ניווט' ההיסטוריה היהודית. במסגרת גישה זו נראה את דבריהם של ר' יוסף אבן כספי, ושל ר' יצחק פולקר.

¹⁶ בנוסף מעניין לראות שראב"ח טוען שהתפילה אינה אמורה לשנות משהו במציאות. עיינו עוד בהגיון הנפש העצובה עמ' 80.

¹⁷ מעניין לראות שאצל ראב"ח היכולת לקיים את המצוות ולקבל על כך שכר קיימת רק בקרב בני לישראל (בדומה לריה"ל). אצל הרמב"ן לעומת זאת, ראוי שכולם יקיימו את המצוות – עיינו בחידושי הרמב"ן למסכת קידושין (לא: ד"ה "מאן"), ובנוסף, עיינו בפירושי הרמב"ן לספר בראשית (א', א).

הבדל נוסף בין ראב"ח לרמב"ן נוגע לסיבת הגלות: לדעת שניהם יש קושי תיאולוגי בזה שעם ישראל בגלות – אם ה' מנהיג אותנו אז מדוע אנחנו בגלות? תשובתו של ראב"ח לבעיה זו נעוצה בגישתו הכללית לגאולה: לדעתו בשעת הגאולה עם ישראל לא יעלה לארצו אלא כל מקום ומקום בעולם ייחשב כארץ ישראל ופיזור עם ישראל הוא לא חסרון אלא פיתרון (מגלת המגלה עמ' 110); גישה מעניינת ומפתיעה, שחוזרת להופיע בלבושים שונים רק במאה התשע עשרה!). לעומת זאת, בדברי הרמב"ן ניתן לראות שהגלות מוסברת פעמים רבות בגלל עוונותינו הרבים וכאשר נחזור בתשובה אז נשוב לארצנו (ראו בפירושו לשמות כ"א, ב; ויקרא י"ח, כח, כ"ה, ב, יח; במדבר ל"ג, נה, ועוד).

"לא היו משתדלים"

כאמור, בניגוד לתפישה שראינו עד כה לפיה חורבן הבית התרחש בגלל חטאי עם ישראל, קיימת גישה שונה לחלוטין שניתן לראות בקרב 'תלמידיו' הפילוסופיים של הרמב"ם. גישה זו ככל הנראה הייתה פחות מרכזית בהגות היהודית¹⁸ אולם ישנם הוגים רבים בפרובנס ובספרד שדגלו בגישה זו.¹⁹ כמייצג לגישה זו נראה את דבריו של רבי יוסף אבן כספי (להלן ריא"כ):

אבותינו לפי שעזבו תורת השם המחכימת פתי שבו פתאים ושוטים די מופת... כמו שאמר המורה ז"ל באחת מאגרותיו שלא היו משתדלים ברכוש הארצות ובעשיית המלחמות, ואף בבוא עליהם האויבים לא היו משתדלים רק להתפלל בבית עבודתם לא לשם יתב".
(טירת הכסף עמ' 15)

מדברי ריא"כ אפשר לראות ששני דברים גרמו לחורבן הארץ: א. עם ישראל לא התכונן למלחמה. ב. בזמן שבאו עליהם האויבים הם לא התפללו לה' יתברך.

במבט ראשון גישתו של ריא"כ דומה מאוד לגישות שראינו עד כה, לפיהן עם ישראל צריך לשמור את המצוות, ומאחר שהעם לא שמר את המצוות וחטא, אז חרב הבית וגלה ישראל מארצו. אבל לטעמי הדגש בדבריו של ריא"כ נמצא בחלק הראשון, בטענה שישראל לא התכוננו למלחמה. לאור זאת, מסתבר לנסח את גישתו של ריא"כ באופן הבא: ההשפעה הא-להית יכולה להגיע בתור התערבות בהיסטוריה, אבל לא בצורה של 'השגחה' אלא בצורה של ניסים שבוקעים וצצים בהיסטוריה מדי פעם.

דעה זו ניתן לתמוך בארבעה נימוקים:

¹⁸ אינני נכנס לשאלה החשובה של ההשפעה שהייתה לזרם זה על ההיסטוריה ועל ההיסטוריה ההגותית. רק אעיר שמצד אחד ניתן לראות שמתנגדי הפילוסופיה הלינו על גודלו של זרם זה ועל כך ש"עשו רבים מהדרשנים בזמנינו" (מנחת קנאות פרק ד'), ומן הצד השני פילוסופים אלו מתלוננים ש"רחק ההמון מהטובים הנמצאים בנו בכל דור" (מצרף לכסף עמ' 257).

¹⁹ עיינו בפרק ארבעה ושלשים בלויית חן לרבי לוי בן אברהם, ובפירוש למגילת קינות של ר' משה נרבוני, עמ' 242-244.

א. בדבריו כאן מזכיר ריא"כ את איגרת הרמב"ם, ומדברי הרמב"ם נראה בצורה שאינה משתמעת לשני פנים שחורבן הבית היה בגלל מעשי בני ישראל.

ב. מספר פעמים בכתביו ריא"כ יוצא להגנת הפילוסופים מידי האנשים שסוברים שהם לא מתפללים. בהסבירו מדוע הפילוסופים מתפללים הוא מסביר שאמנם יש ממד של בקשה בתפילה, אבל העיקר בתפילה זה לא עצם ההשפעה והבקשות אלא "העיקרים הגדולים הוא ההודאות לשם עם סדור יוצר שבאו בכלל זה פנות נכבדות מחכמות הטבע והא-להות, ובכלל, ביאור לדעת שיש שם מצוי ראשון והוא אחד..." (מצרף לכסף בראשית י"ג, ד).²⁰ לאור גישה זו לגבי התפילה²¹ קשה לחשוב שריא"כ יסבור שעצם זה שישראל לא התפללו זו סיבה לחורבן הבית.

ג. בדרוש השלישי בתם הכסף ריא"כ מציג את שיטתו לפיה ידיעת ה' היא ידיעת "האפשרי"²²:

הא-ל יודע העתידות האפשריות וזה כי ידוע כי האפשרי העתיד אין הסותרים בו חולקים האמת והשקר על השלימות היום בהיותו עתיד לפי שהיום הוא מושכל אצלינו ואצל הטבע וכבר התבאר זה בהגיון... ידע הא-ל העתיד האפשרי טרם היותו.

(תם הכסף, הדרוש השלישי עמ' 20)

להמחשה, לדעת ריא"כ הא-ל ידע שאם ישראל ימרדו אז הבית ייחרב ואם ישראל לא ימרדו אז הבית ישרוד, אבל הוא לא ידע בוודאות מה ישראל יבחרו.

לאור זאת, כל הנבואות מקבלות משמעות שונה אצל ריא"כ, וכך הוא אומר בדבריו על נבואות ירמיהו:

²⁰ עיינו עוד בעשרה כלי כסף עמ' 16-17, ובטירת כסף עמ' 7.

²¹ [הערת העורך: בנושא זה, עיינו במאמרו של צחי רוין 'המתפלל - על מה ולמה?' שנדפס בקובץ זה; א.ב.].

²² ידועה יותר כגישתו של בן זמנו הצעיר ממנו מעט, הרלב"ג (מלחמות השם ד', א). כך סבר גם הראב"ד הראשון (אמונה רמה מאמד שני עיקר שישי פרק שני).

הנה הא-ל ית' גלה לירמיה כי ירושלים תחרב על ידי נ"נ (=נבוכדנצאר; י"ר), אם צדקיה לא יכנע לנ"נ, ולא תחרב אם יכנע לו, וגלה לו, שצדקיה יבחר לו מעצמו המרד בנ"נ... וזה עד"מ ודמיון בענין החכמים שלנו טובי השיעור והאומר, כי ישערו על איש מקולל במעשיו ובעניניו שיהיה לו מחר או מחרתו בחירה רעה...
כ"ש שהא-ל אדון השיעור השכלי אף כי המדע המיושב שהוא יודע לכיין כונה בטוחה. (תם הכסף עמ' 21-20)

כלומר, א-להים יכול לדעת בצורה כמעט מלאה שצדקיה יבחר למרוד בגלל שהוא רשע, אבל זו אינה ידיעה וודאית אלא ידיעה על פי הסקת מסקנות מושכלת בדיוק כפי שחכמינו מסיקים.

הבנה זו על ידיעת ה' משפיעה בצורה ישירה על הבנת מעורבותו בעולם – אם ה' אינו יודע בוודאות מה יקרה, ממילא גם מעשיו אינם יכולים להשפיע בצורה וודאית אלא הוא פועל בהתאם למה שיבחרו בני האדם.²³

ד. תפישת הנס של ריא"כ היא שהנס הוא דבר נמנע פיזי, אולם הוא סובר שהנס אכן נעשה במציאות – אין מדובר במראה הנבואה בלבד, אלא בדבר שקורה בעולמנו הממשי – בעזרתו של ה'.²⁴

'בהיותינו נעלים ומקודשים בטלו כלי הקרב'

ומריא"כ לר"י פולקר: ר' יצחק פולקר סבור כי ה' אינו מתערב בעולם וממילא ההיסטוריה היהודית מתנהלת בדיוק כמו אלו של שאר העמים. ר"י פולקר סובר זאת אפילו ביחס לניסים בתנ"ך: הוא טוען שכל הניסים הם דברים אפשריים (ולא 'על טבעיים'), והנביא משתמש בדברים שלא

²³ הבנה זו גם משפיעה מאוד על משמעות הניסיון, ריא"כ סובר שהמטרה של הניסיונות היא לא כדי להראות לעולם שהאדם צדיק או כדי להביא לו שכר על פעולתו, אלא כל מטרת הניסיון היא "שאל"פ שהשם ידע ידיעת שכל טרם זה המעשה שאברהם היה ירא ה', הנה רצה עתה לדעת זה ידיעת נסיון", ובאמת "אין הבדל בין ז'הא-להים נסה' ובין אמרנו ז'הא-להים בחך". השוו לנאמר בספר הכוזרי ה', כ.

²⁴ באופן דומה, כאשר ריא"כ מדבר על הגאולה העתידית שתבוא לעם ישראל הוא אומר שדרך הגאולה תהיה בעזרתו של ה' שיבוא ויתמוך בנו (ראו להלן).

היו ידועים להמון העם. במשפט, כל מטרת הנס היא רק על מנת לגרום להמון להאמין אך הנס אינו דבר היוצא מגדר הטבע בעולם.²⁵

מתוך גישה זו מגיע ר"י פולקר להבנה מדוע התרחש החורבן:

כי בהיותנו בארצנו נטועים על אדמתנו בהיותנו נעלים ומקודשים משאר האומות אשר סביבותינו... אז חדלנו מעושי ידנו ואף בהיותנו כולנו מחוייבים ומוכרחים ומצויים להשתדל ולהתעסק בתורה ובמיני החכמות יומם ולילה אשר הוא מחליש ומתיש את כוחותינו, ואף בהיות מדות הרחמנות ורכות הלב נטועים בנו ובהתעסקינו במפעלי הקרבנות ובעבודת בית המקדש נשתכחו המלחמות ממנו ובטלו כלי הקרב... כי כוונתנו לסור מן הרע ולעשות את הטוב ולבקש את השלום ולרדוף אותו. (עזר הדת 56:55)

בדומה לאבן כספי ולרמב"ם, ר"י פולקר סובר שהחורבן נבע מכך ששכחנו את דרכי המלחמה. אך בעוד שאצל אבן כספי והרמב"ם זה נדרש לגנאי, אצל ר"י פולקר דבר זה נדרש לשבח – שמרנו על המצוות ולכן שכחנו כיצד לפעול בדרכי המלחמה. לשיטתו התורה מעניקה חוקים שיביאו חיים נעלים²⁶ – חיים של להיות "מן העשוקים ואינם עושקים"²⁷ וככל שדת היא יותר נעלה היא מובילה את מאמיניה למצב פיזי נחות יותר.²⁸ ממילא מובן על פי גישתו ממה נבע החורבן: ההיסטוריה מונהגת בידי בני האדם, וככל שהדת טובה יותר ככה היא פחות רואה ערך בדברים גשמיים, מה שמוביל בקלות לחורבן פיזי.

²⁵ "ולהאמין בנסים אשר על ידי נביאנו נעשים, כי תחזיק להאמין בכל הפלגה וגזומה אשר יגידו אליך בערמה, אנשי עול ומרמה" (עמ' 34). בנוסף בסוף החלק הרביעי אומר ר"י פולקר בפירוש שלא יכולים להיות דברים שהם נמנעים; הנמנעים הם רק "הנסתרים אצלנו הנגלים אל הטבע".

²⁶ עזר הדת עמ' 33-34.

²⁷ עזר הדת עמ' 21.

²⁸ עיינו במאמרו של שלום צדיק, שלילתה של ההצלחה הפוליטית בהגותו של ר' יצחק פולקר. נדפס בתוך: (1) AJS Review, 39, א"ג.

הזהו יהודי?!

לעיל הצגנו שתי בעיות שניצבות בפני הוגה יהודי ההולך בעקבות דברי הרמב"ם – פרשנית ותיאולוגית – ומעניין שכל אחד מההוגים שהצגנו בחר בדרך שונה להתמודד עם הבעיות הללו:

ריא"כ, כחלק מתפישתו הכוללת שהידיעה הפילוסופית של הנביאים הנמצאת בדרגה גבוהה יותר מידיעת הפילוסופים²⁹ יחסית נמנע מהבעיה הראשונה ומנסה שלא לחרוג ממשוטו של מקרא – בד בבד עם העצמת הבעיה השנייה, התיאולוגית, משום שלדעתו הידיעה העובדתית של א–להים³⁰ והנביאים³¹ ביחס לעתיד האפשרי היא נמוכה מאוד וממילא ההשפעה של ה' היא יותר נמוכה ולא יכולה להיות וודאית,³² אך השפעה זו קיימת ולעתים ה' מתערב בעזרת ניסים שיכולים להגיע אל בני ישראל ולהשפיע עליהם.³³ אם כן, ריא"כ 'נשמר' יחסית מהבעיה הפרשנית, אך 'משלם מחיר תיאולוגי' כבד.

מן הצד השני, ר"י פולקר סובר שהתנ"ך מסוד להמון העם ולא ברור כמה בכלל ניתן ללמוד ממנו,³⁴ אפילו לא במישור הפילוסופי – קל וחומר שלא בעניין ידיעת העתיד. הבעיה התיאולוגית אינה מפריעה כל כך לר"י פולקר מכיוון שלדעתו של ר"י פולקר העולם הזה עם החומריות

²⁹ עיינו בצוואת אבן כספי שנדפסה בצוואת גאוני ישראל א' (ישראל אברהם, פילאדלפיא: החברה היהודית להוצאת ספרים אשר באמריקא, תרפ"ז), עמ' 148, ובנוסף בשולחן הכסף פרק ק"ג.

³⁰ משנה כסף ח"א עמ' 45-47.

³¹ עיינו בתרומת הכסף, בתוך 'Joseph Ibn Kaspi Portrait of a Hebrew Philosopher in Medieval Provence', עמ' 292-293.

³² עיינו במשנה כסף שם: לדעתו של ריא"כ ה' באמת אינו יודע אם אברהם יעקוד את בנו או שלא וממילא הניסיון אמיתי לחלוטין – ה' בעצמו אינו יודע מה יבחר אדם כאשר הוא מנסה את אותו אדם.

³³ "אין ספק אצלנו שהשם או שלוחו במצותו יעשה פעולות רבות שוקדות על הטבע הנהוג, רצוני, תמידיות או אפשריות על הרוב ויעשה פעולות רבות אינם בטבע הנהוג" (טירת כסף עמ' 12-13). ובדברו על נס חציית הירדן אומר ריא"כ: "הכלל, כי זה המופת בכללו היה כלו פלא וה' הוא הפועל כמו שהעיד משה עליו ית' ואמר 'נורא תהילות עושה פלא' (שולחן הכסף פרק ק"מ).

³⁴ עזר הדת, חלק א, שער חמישי, עמ' 18, וחלק שני, עמ' 9. בניגוד לכך, עיינו במורה הנבוכים ב/ יא, וכן בפרקים לז"לח. ראו גם ההקדמה לטירת הכסף עמ' 9, ואת המקורות המובאים בהערה 26.

שיש בו הוא כלל לא העיקר אלא העיקר הוא ההשגחה הפילוסופית ולימודי החכמות.

ג. הביאו את היום?

על גבי הדיון בתפישת ההיסטוריה ובייחוד המחלוקת בשאלה האם חורבן הבית היה תהליך היסטורי או דתי, נפנה קדימה אל השאלה הבאה: האם העתיד 'היסטורי' או 'דתי'?

"כל הממהר לא יחיה"

בדומה לגישה שרואה את כל ההיסטוריה היהודית כמונעת בידי ה', ניתן לראות גישה הדוגלת בגאולת ה' בצורה ניסית לחלוטין וללא התערבות יד אדם. תפישה זו כבר בוקעת ועולה באגדתא בכתובות במהלך הסוגיא העוסקת בחיוב לעלות לארץ ישראל:

ג' שבועות הללו למה? אחת, שלא יעלו ישראל בחומה; ואחת, שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל שלא ימרדו באומות העולם... מיבעי ליה לכדרכי לוי, דאמר: שש שבועות הללו למה? תלתא - הני דאמרן, אינן - שלא יגלו את הקץ, ושלא ירחקו את הקץ, ושלא יגלו הסוד לעובדי כוכבים.³⁵ (כתובות קיא.)

מאמירה זו קשה להבין מה בדיוק האיסור בנוגע לדחיקת הקץ³⁶ אבל בין כך ובין כך ברור שיש מעשים שיכולים לקרב את הגאולה – ואותם אסור לעשות.

³⁵ אמירה זו מובאת בשינויים קטנים בשמו של ר' יוסי ברבי חנינא גם בשיר השירים רבה (וילנא) פרשה ב'. ההבדל המרכזי בין שני המקומות בהם מובאים דבריו של ר' יוסי ברבי חנינא היא שבעוד שלדבריו בבבלי אסור "לעלות בחומה", בשיר השירים רבה כל האיסור הוא למרוד באומות העולם אבל אין בעיה לעלות לארץ ישראל.

³⁶ למשל רש"י על אתר (ד"ה ושלא ירחקו) מבין שעל פי הברייתא אסור אפילו להתפלל על ארץ ישראל: "ל"א שלא ירחקו גרסינן לשון דוחק שלא ירבו בתחנונים על כך יותר מדאי"; המהרש"א לעומתו מבין בדיוק ההיפך: "שלא ירחקו את הקץ כו'... ועוד יש לפרש שלא יהיה בעיניהם הקץ רחוק דהוה ליה כאילו מתיאשין מן הגאולה אלא יהיה בעיניהם זמן הגאולה קרובה".

ברייתא זו **לא** נקבעה להלכה³⁷ ובכל זאת אנו יכולים לראות שהיא השאירה את חותמה על היהדות ויש הוגים, מנהיגי ציבור ופוסקים שמתנגדים לעלייה לארץ ישראל. זה נכון לא רק לשאלת הציונות בדורות האחרונים, אלא גם לגישות קדומות הרבה יותר, מתקופת הראשונים (גם אם הן לא הסתמכו בהכרח על אגדתא זו). לצורך העניין נראה גישה שעולה מתוך פירוש שיצא מתוך חוג חסידי אשכנז, בדבריו של ר' אליעזר בן משה הדרשן:³⁸

'השמרו לכם עלות בהר' - רמז, השביע את ישראל שלא לדחוק את הקץ שלא לעלות לארץ ישראל קודם לזמן... וזהו **'הישמרו לכם עלות בהר ונגוע בקצהו'** - רמז, שלא יגעו לבנות בו את בית המקדש קודם זמננו... **'כל הנוגע בהר מות יומת'** - רמז, כל הממהר לעלות לארץ ישראל מות ימות. **'לא תגע בו יד כי סקול יסקל'** - כל הממהר לא יחיה, כל העולה קודם הקץ. שבעוד הגלות לא יצאו לחופשי - **'במשוך היובל המה יעלו בהר'** - אימתי יצאו ישראל מגלותם ויעלו לארץ ישראל, כשימשך היובל³⁹.

³⁷ ברייתא זו אינה מובאת להלכה אצל שלושת עמודי ההוראה וממילא גם לא בש"ע, בנוסף עיינו באיגרת תימן של הרמב"ם.

³⁸ החוקרים מסכימים על ייחוסו של ר' אלעזר לרבי יהודה החסיד, אך יש מחלוקת במחקר בנוגע לייחוסו המדויק, עיינו בספרה של שרה צפתמן שבחי רבי שמואל ורבי יהודה החסיד עמ' 43 הערה 100.

³⁹ נדפס בתוך: תוספות השלם; אוצר פירושי בעלי התוספות על תורה נביאים וכתובים, בהוצאת מכון הדי פישל, ירושלים תש"ן, על ידי הרב יעקב גליס; חלק ח' (יתרו-משפטים) עמ' נ"א.

יש כאן התנגדות עקרונית לעצם החשת הגאולה⁴⁰ – לא מדובר פה על תפישה שסוברת שאין מצווה לעלות לארץ ישראל או שיש סכנה בדרך אלא יש ממש בעיה בעצם העלייה לארץ ישראל ודחיקת הקץ.⁴¹

יש בגישה זו המשך מסוים של גישת ריה"ל שראינו לעיל:⁴² אם ההיסטוריה מונהגת בידי ה', אפשר להניח שממילא גם אין לנו שום עניין להתערב בהיסטוריה אלא עלינו לחכות לגאולה שה' יביא לנו.

"יביא ה' איש"

באופן מפתיע מעט, גם אצל ריא"כ יש פסיביות מסוימת בנוגע לחזרת עם ישראל לארצו בעתיד. לדעתו, על עם ישראל לחכות עד אשר:

יביא ה' איש יעשה כמעשה משה וילך אל מלך מצרים, ומלך תתר, וימסרו לו היהודים וארץ ישראל, או יקום מלך ויכבוש את כל א"י מיד מלך מצרים הנקרא אלשולטאן היום, ויעבור קול בכל מלכותו שנשוב לארצנו, ואולי יהיה זה מלך התתר שהוא מלך בבל היום, או יהיה מלך צרפת הקיסר שגם הוא מצפון או אולי מבלי כל אלה, **יעיר השם ית' מחר או מחרתו רוח השלטון היום שימסור ארץ ישראל לנו ויאספו שמה כל היהודים הנמצאים בכל מלכותו וזולתם מארבע רוחות השמים.** (תם הכסף, הדרוש השמיני עמ' 44)

⁴⁰ בהקשר זה, השוו לדעת ר' חיים כהן שמופיעה בתוספות בכתובות (ק: ד"ה "הוא") ובמדרכי שם (רמז ש"ג), ועיינו גם בשר"ת מהר"ט ח"ב י"ד סי' כ"ח. הוגה נוסף שסובר שאל לנו לדאוג לעליה לארץ ישראל ורק לשבת בגוים הוא רב"ח שהצגנו לעיל. על פי גישתו איננו צריכים לעלות כלל אלא עלינו לחכות בגולה עד לבוא הגאולה – אותה גאולה אפילו לא תעלה אותנו לארץ ישראל אלא אנו נשאר בגלות וכל העולם כולו יהיה ארץ ישראל (מגילת המגלה עמ' 110). בנוגע לשאלה בעקבות מה ה' יביא את הגאולה ניתן לראות מתח בתוך דבריו לגבי השאלה האם הגאולה קבועה בזמן ידוע (כפי שהוא מציג במגילת המגלה) או שהיא תלויה בשיפור מעשינו (הגיון הנפש העצובה).

⁴¹ שאלה חשובה – החורגת מתחום עיסוקו של מאמר זה – היא השאלה ההיסטורית, עד כמה גישה זו הייתה מרכזית בפועל ביהדות אשכנז ופרובנס.

⁴² אך כמובן ריה"ל אינו מסכים עם גישה זו, ועצם זה שה' 'מפעיל' את התהליכים ההיסטוריים לא אומר שעלינו לשבת בחיבוק ידיים.

מצד אחד משווה ריא"כ בין כיבושי המדינות של הגויים (שמתרחשים כחלק מדרכו של עולם) לבין שיבת ישראל לארצו,⁴³ ומצד שני אל לנו לעשות דבר אלא ה' יביא לנו את הגאולה ולא אנו בעצמנו. כאמור, גישתו הפסיבית של ריא"כ קצת מפתיעה לאור מה שראינו לעיל, ומתח זה אפילו מתעצם לאור תפישת ריא"כ שיכול להיות שה' יעשה דברים שאנו לא מסוגלים להאמין בהם.⁴⁴

כדי להבין את שיטתו, אפתח בכך שלדעתי גישתו של ריא"כ לגבי הגאולה מיוסדת על אדנים דומים לגישתו ביחס להיסטוריה, אך ההבדל המרכזי בין העבר לעתיד נובע משיטתו על ידיעת הנביאים והא-ל את "העתיד האפשרי": הם אינם יודעים את העתידות הללו בצורה ברורה, אלא רק על דרך האפשר, וממילא כמעט ולא ניתן למצוא נבואות של הנביאים שמיוחסות לבוא המשיח אלא רוב הנבואות נאמרו ביחס לתקופתן ולעתיד הקרוב לנביא.⁴⁵

על גבי זה, מתקדם ריא"כ שלב נוסף ומסביר שביאת המשיח היא לא משהו שאנו צריכים את המקרא על מנת להגיע אל האמונה בו אלא מדובר במשהו "שוה לנו ולכל האומות... כי לכלם ידוע שהוא אפשר קרוב ואנחנו נבאר תחלה ענין הסברא",⁴⁶ וממילא אין מדובר בדבר שהוא ייחודי לעם ישראל ושאו מאמינים בו רק משום שכך כתוב

⁴³ ההשוואה עולה היטב גם בהמשך דבריו שם: "מי לא ידע או מי לא יראה תמיד התקומות והנפילות לעם ועם תמיד מתחלפות, וזה בין הישמעאלים בינים ובין עצמם... וכן בתוך הנוצרים ובין הישמעאלים, כמו שבימינו לקחו הישמעאלים עקרים מיד הנוצרים ותחילה לקחו כל ארץ הגליל וסוריא וכן הנוצרים לקחו מן הישמעאלים כל מלכות ארגון ואי מיורקה ומי יתן טעם לזה? והא-ל יודע למה זה".

⁴⁴ עיינו ב**שולחן הכסף** פרקים ק"ג, ק"ד, קמ"ט וק"נ.

⁴⁵ כך הוא מפרש את נבואות ישעיהו בסוף ספר ישעיהו בפירושו שם. ראו: **אדני כסף עמ'** 148 (על פרק מ' בישעיהו), ובעמ' 100-101 (על פרק ט' שם).

⁴⁶ בסוף הדרוש השמיני הוא באמת מעניק הוכחות מן התנ"ך, אך אלו הוכחות משניות להוכחות מן הסברא: "אחר שבארנו איך זה הענין מטבע האפשרי וקרוב הדבר לפי הסברא ושקול הדעת נכון לזכור עתה מה שנמצא במקרא מזה העיור, ודי לנו במעט רמז במה שהוא קל האמונה וגם בזולת רמז הכתוב" (**תם הכסף עמ' 45**). והשוו לדברי הרמב"ן **בספר הגאולה**: "כי אנחנו אין תכלית גמולנו ומבטנו רק העולם הבא והתענג הנפש בתענוג הנקרא גן עדן והנצל מענש גיהנם אבל אנחנו עם זה מחזיקים דבר הגאלה מפני שהיא אמת מפורסם אצל בעלי התורה והנבואה ואנחנו מעידים בה" (נדפס ב**כתבי הרמב"ן** כרך א' דעטר"פ).

בתנ"ך אלא אנו מאמינים בו בגלל השכל – ישראל יכולים לכבוש את האומות האחרות בדיוק כפי ששאר האומות כובשות אחת את השנייה. בעקבות גישה זו למשיח, אפשר לראות שכל תפישת הגאולה של ריא"כ סוברת שהגאולה הארצית לא תהיה שינוי שיערער את ההיסטוריה או מאורע בעל משמעות דתית כבירה, אלא פעולה כמעט 'סתמית' מבחינה דתית: בדיוק כפי שהצרפתים כובשים את צרפת, כך המשיח יבוא והיהודים יכבשו את ישראל (ולכן השאלה העיקרית שמטרידה את ריא"כ היא מה ההסתברות של זה, לא מה המשמעות של זה).

כמובן, החזרה לארץ תהיה משמחת, וסוף סוף אנו לא נהיה תחת עול הגויים ונוכל לעלות ארצה – אבל לא זה העיקר, שהרי "תיקון הגוף לתכלית תיקון הנפש"⁴⁷ – ובאמת לאחר השיבה לארץ נוכל להתפתח מבחינה רוחנית וכך נגיע לגאולתנו.

אם לגאולה הארצית אכן אין משמעות דתית 'פנימית', מובן מדוע ריא"כ סובר שעלינו לחכות שה' יבצע את המעשה הזה: אין לנו עניין אמיתי בעלייה לארץ אלא כל מה שאנו מחפשים הוא את השיפור הרוחני – זה העיקר ומשם אנו יכולים להגיע לגאולה.⁴⁸

⁴⁷ מצרף לכסף שמות ו', ז. בנוסף בדברו על המתח עם הנוצרים אומר ריא"כ: "הכמי הנוצרים טוענים עליו בהיות עיקר היעודים לנו בתורתנו אל ארץ זבת חלב ודבש. והתשובה חלילה זה אבל הוא הטפל" (מצרף לכסף שמות ג, ח).

⁴⁸ לחלופין אפשר למצוא הסבר היסטורי לדבריו של ריא"כ. יש ההתנגשות בין התפישה של ריא"כ למציאות בימינו – העם כל כך שבור וחלש שעל מנת לבצע את הקפיצה' המממד החלש של עם ישראל אנו זקוקים להתערבות א-להית, התערבות זו יכולה להיות בצורה ישירה לחלוטין בעזרת העמדת אדם כמשה או בצורה שגורית כטבעית בעזרת התערורות רחמיו של מלך הגויים על ישראל. גישתנו בריא"כ הובילה אותנו להסבר של שיטתו, אך 'תדרנו עכבר ויצרנו פיל' – היוצא מכל זה הוא שלפי שיטתו של ריא"כ אין לנו כל משמעות למשך ההיסטוריה, הזמן הולך והולך ללא כל משמעות וללא כל עתיד שאליו אנו שואפים.

ובאמת ניתן לראות ששלמה פינס במאמרו הסתברות התקומה מחדש של מדינה יהודית לפי יוסף אבן כספי ולפי שפינוזה (בתוך בין מחשבת ישראל למחשבת העמים עמ' 277-305). מנסה להעמיד את ריא"כ כרואה את גאולת ישראל ותקומת היהודים בארצם בתור משהו סטטיסטי לחלוטין וחסר משמעות דתית: "הנימוק העיקרי של אבן כספי הוא סטטיסטי ומושגת על היסודות הראשוניים של תורת ההסתברות. ברי שהנוקט גישה זו אינו מחויב וייתכן שגם אינו מוכן להכיר שום תכלית שההיסטוריה

סיכום

ראינו שניתן לחלק את התפישה של הנהגת ישראל על ידי ה' לשתי קבוצות: הראשונה, של הוגים האוחזים בעמדה ה'קלאסית' המאמינים שעם ישראל מונהג בצורה מיוחדת על ידי ה'. הנהגה זו יכולה להיות בגלל המעמד המיוחד של עם ישראל (ריה"ל) או שהיא יכולה להיות בגלל המצוות שעם ישראל מקיים (הרמב"ן) או בגלל שילוב של שני הדברים הללו ביחד (ר' אברהם בר חייא). השנייה (בעקבות הרמב"ם), כוללת הוגים שמאמינים שעם ישראל מונהג בצורה טבעית באופן כללי. בין ההוגים הללו ראינו שיש שסברו שה' מתערב בעולם בעבור עם ישראל אולם ההיסטוריה כשלעצמה חסרת משמעות דתית (ריא"כ) ויש שסברו שה' אינו מתערב בהיסטוריה, אך יש לה משמעות (ר"י פולקר).⁴⁹ אם כן, בין ההוגים הללו ראינו שיש מחלוקת לגבי היקף התערבותו של ה' בעולם ולגבי שאלת 'משמעות ההיסטוריה'.

בהמשך ראינו מחלוקת על העתיד היהודי וכיצד יש להגיע אליו: עמדנו על כך שהשאלה האם עלינו לקום ולעשות מעשה כדי לשנות את המציאות שבה אנו חיים אינה תלויה בהכרח בשאלת מעורבותו של הקב"ה, בעולם, ומדובר בשאלות שונות: כך, יש שסברו שהחורבן התרחש בגלל מעשי שמיים בלבד ולא בגלל התערבות אנושית ולכן גם הגאולה תהיה בעזרת מעשי ה'⁵⁰ (ר' אלעזר הדרשן). יש שסברו שהכל בידי ה' ובכל זאת עלינו לקום ולעשות מעשה (ריה"ל), ובאופן מפתיע מעט, יש גם מי שסברו שהחורבן היה בעקבות מעשי בני האדם ולא

מכוונת אליה'. יצחק טברסקי (כמעין המתגבר עמ' 567) חולק על הטענה השנייה של פינס – ולדעתו עצם זה שהגאולה היא סטטיסטית אינה מעידה שאין א-ל שהוא הסיבה הראשונה לכך ומעניק לכך משמעות. אך חשוב לציין שניתן בקלות לחלוק גם על הטענה הראשונה גם בלי לוותר על השנייה (כלומר יש מעורבות א-להית בהיסטוריה אבל עדיין אין לכך משמעות בהכרח) – משום שכפי שהצגנו לעיל, אין ריא"כ סובר שההיסטוריה היא אנושית לחלוטין אלא שהיא חסרת תכלית דתית, אך אין זה אומר שה' לא יהיה מעורב במהלכה גם בצורה ישירה לעתים.

⁴⁹ כזכור, לשיטתו ב'הצלחה' הכוונה למשמעות ההפוכה מהמשמעות האינטואיטיבית – לדבריו הטוב הגשמי מעיד דווקא על חוסר הצלחה רוחנית (שכמובן היא החשובה יותר).

⁵⁰ כמובן, גם עצם החזרה בתשובה היא מעשה, אך מעשה שמשפיע בצורה עקיפה על החזרה לארץ.

בעקבות מעורבות שמיימית, ובכל זאת עלינו לחכות שה' יגאל אותנו (ריא"כ).

בחזרה למחלוקת שראינו בתחילת המאמר, נקל לראות שהמחלוקת האם ההיסטוריה של ישראל כפופה לחוקי הטבע או שלא אינה מחלוקת בין התפישה ההיסטוריוגרפית-רציונלית של המאה העשרים להיסטוריונים ציוניים שהושפעו מאמונת ישראל לאורך הדורות, אלא מדובר במחלוקת שכבר הייתה מדורי דורות בתוך ההגות היהודית, ועצם האמונה שה' מנהיג אותנו בצורה שונה אינה אמונה מובנת מאליה גם בתור יהודי מאמין. ממילא, אמונתו של בער בייחוד ישראל אינה הופכת אותו בהכרח ל"שבוי בהשקפת עולם יהודית-לאומית" פונדמנטליסטית" אלא לעוד סוג של יהודי מאמין, בדיוק כשם שיגאל עולם הוא בעל השקפת עולם שדומה ליהודים מאמינים אחרים (גם אם הוא עצמו אינו מאמין).